

5. Багалеї Д.І., Сумцов Н.Ф., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905). – Харьков, 1906.
6. Історія Одеського університету за 100 років [1865-1965]. – К., 1968.
7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 442. – Оп. 832. – Спр. 23. – Арк. 19-20.
8. Войцехівська І. Від предків до нащадків (Життєпис вітчизняного вченого-історика Володимира Степановича Іконнікова) // Пам'ять століть. – 1997. – № 3.
9. Щербань Т. Видатний внесок у становлення української науки (до 125-річчя від дня народження академіка В.М. Перетца) // Вісник НАН України. – 1995. – № 1-2.
10. Добровольский В.А. Дмитрий Александрович Граве. (1863-1939). – М., 1968.
11. Мазурмович Б.М. Невтомні шукачі. – К., 1975.
12. Водяницький В.А. Записки натуралиста. – М., 1975.
13. Музей історії Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 2. – Без нумерації сторінок.
14. Михальченко С.І. М.В. Довнар-Запольский: историк и общественный деятель // Вопросы истории. – 1993. – № 6.
15. Жемеров О., Селіверстов О. Засновник конструктивної географії (До 140-річчя з дня народження Андрія Миколайовича Краснова) // Географія та основи економіки в школі. – 2002. – № 4.
16. Франчук В.Ю. Олександр Опанасович Потебня. – К., 1985.
17. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 4786. – Арк. 63.
18. Побірченко Н. Уроки О.Ф. Кістяківського // Шлях освіти – 2000. – № 2.

Summary

The article is devoted to the history of scientific intelligentsia of Naddniprovska Ukraine. In it is devoted participation representatives scientific intelligentsia in cultural and education work and in process popularization of scientific knowledge among population of Ukraine in the second half of XIX – beginning of the XX centuries.

К. С. Лях

СИНДРОМ РОБІНЗОНА КРУЗО: ПАРАДОКСИ ІНТЕГРАЦІЇ НІМЕЦЬКОМОВНИХ КОЛОНІСТІВ В МУЛЬТИЕТНІЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ (XIX – початок XX ст.)

Я закинутий долею на похмурий, безлюдний острів та не маю жодної надії на спасіння... Я відірваний від усього людства; я відлюдник, вигнаний з суспільства людей... Мені ні з ким перемовитися словом і нікому втішити мене...

Данієль Дефо. “Життя та дивні пригоди Робінзона Крузо, моряка з Йорку, написані ним самим”

Німецькомовні колоністи, ця відносно нечисельна група мешканців українського Півдня, привертає до себе непропорційно (щодо їх демографічної ваги) значну увагу істориків. Пояснюється це, звісно ж, особливостями їх культури і способу життя, зокрема пасіонарністю, претензією на месіанство, особливостями звичаїв і побуту.

Історіографія історії німецької колонізації Півдня України відрізняється розмаїттям напрямків і тем – від позитивістської історії до дослідження ментальності і етноменшинного із застосуванням дослідницького інструментарію соціології, етнології, лінгвістики, психології тощо. Так, соціально-економічному розвитку німецьких колоній присвятили свої дослідження С.І.Бобилєва, І.І.Кулінич, О.І.Безносів; правові аспекти колонізації розглядаються в працях М.О.Ісмаїлова [1; 2; 3; 4; 5]. Релігійній стороні життя німецьких колоністів, зокрема, проблемі прозелітизму членів менонітської громади серед українського населення, присвячує свої праці О.В.Безносова [6]; питання взаємодії німецькомовних переселенців з їх сусідами в перші роки колонізації досліджує Д.Мешков [7]. Зарубіжні дослідники приділяють багато уваги питанням етнічного походження німецьких колоністів [8; 9; 10; 11]; розвитку колоністських діалектів та проблемі інтенсивності взаємодії і взаємовпливу різних груп колоністів між собою та з навколишнім середовищем [12; 13; 14; 15; 16], в тому числі і на мовному рівні [17; 18; 19]; особливостям конфесійного життя німецьких поселенців [20; 21].

Наскільки плідним і суперечливим було побутування колоністів на південноукраїнських землях, настільки ж різномасштабною і суперечливою є література, у якій відтворюється її перебування-життя тут, на наших землях. Сюжетну цілісність, стрункість і послідовність пропонованої статті забезпечує намір

зібрати і розглянути саме ті сторони в історії перебування німців-колоністів на південноукраїнських теренах, які традиційно обросли суперечливими інтерпретаціями і часто протилежними оцінками. Примирити суперечливі оцінки у поглядах на історію німців-колоністів особливо важко тому, що вони (практично з моменту їх появи) набули вигляду стереотипів. Спробуємо об'єднати їх не тільки сюжетно, але й органічно, парадигмально за допомогою історіософської структури, яка отримала назву “синдрому Робінзона Крузо”.

Приклад успішного застосування цієї парадигми знаходимо у дослідженні російського дослідника В.Шнірельмана, предметом дослідження якого було творення і легітимізація націоналістичного історичного міфу у українців, росіян та білорусів протягом кінця XIX – XX ст. [22]. “Синдром Робінзона Крузо” – це результат перебільшеного концентрування на одному предметі, людині, національній групі; спроби розглядати його (їх) у відриві від загального контексту, поза загальнонаціональними, загальносвітовими процесами; це, в тому числі, і уявлення себе (як індивіда, як релігійної групи, як нації) першовідкривачами свого “острова”, який, як ми знаємо, насправді давно відкритий.

Наше дослідження, деякі результати якого представлені в даній статті, виконане в межах парадигми культурної історії (cultural history або Kulturgeschichte), прикметними ознаками якої є перенесення акцентів в історичному дослідженні з абстрактних схем та моделей розвитку суспільства на людський вимір в історії, увага до таких тем, які, власне, і складають серцевину історичного процесу: побутове життя та способи його пізнання; життєві практики, тобто типові та відносно усталені, соціально зумовлені способи поведінки певних соціальних груп в певних природних, соціальних та культурних умовах; форми сприйняття дійсності, її трактування та оформлення через знання; форми мислення та простір дії людей в певних конкретних історичних умовах; психічно та культурно конституційовані форми сприйняття реальності, віри та свідомості людей, які впливають на їх соціальну поведінку тощо [23].

Отже, метою даної статті є порівняння просторових уявлень, способів сприйняття південноукраїнського ландшафту німецькомовними колоністами та місцевим населенням; виявлення особливостей побудови ними стосунків зі своїми сусідами та владними колами, співставлення основних характеристик “життєвих світів” різних етнічних груп Південної України.

Стереотип 1-й. Ландшафт

Коли піддані Королівства Вюрттемберзького, Баварського, Саксонського зголошувалися наприкінці XVIII ст. на переселення в Південну Росію, до такого радикального кроку їх спонукали різні причини: безземелля, безробіття, суперечки релігійного характеру. Проте всіх їх об'єднувала одна обставина: вони мали досить химерне уявлення про країну, в якій вони сподівалися розпочати своє життя з чистого аркуша.

Сучасні дослідники, особливо зарубіжні, починають свої наукові розвідки про німецьку колонізацію Південної України цілими розділами про передісторію цього краю, про географічне розташування та кліматичні умови Великого степу. Розлогими описами “примхливості південноросійської природи”, непередбачуваності ногайців та свавільної вдачі запорожців, переліченням попередніх мешканців цього краю аж до скіфів вони готують читача до сприйняття тих умов, в яких опинилися перші переселенці одразу після прибуття в обіцяний “рай на землі” [13; 14; 15; 24]. І читач готовий співчувати емігрантам, які тижнями тряслися в повозках, перевозючи та переганяючи майно, були залишені посеред степу без обіцяних грошей і будівельних матеріалів, перші зими зимували в землянках, білися за відвоювання у природи життєвого простору.

Зовсім інше бачення мали безпосередні учасники описуваних подій. Німецькомовний колоніст їхав не на Дике Поле з його суховіями та перепадами температури. Перед його очима стояла картина (створена не без допомоги не завжди порядних агентів-вербувальників) чорноземного плідного краю, де “цукор лежить грудками на землі, як каміння в Німеччині” [25]. Не дивно, що опинившись на місці призначення віч-на-віч з голим степом, переселенці відчували себе ніби на безлюдному острові, який, з одного боку, ніби належав їм одним, а з іншого, вимагав напруження всіх життєвих сил для елементарного виживання на ньому.

При переселенні німецькомовних сімей в Російську імперію їх громади отримували практично необмежену (як на пересічного землероба тієї доби) кількість землі. Окрім того, що на кожну родину припадало від 50 до 65 десятин, деяким колоніям нарізалася певна кількість «запасної землі». Колоністи-німці були вражені фактом володіння таких значних угідь. Католицькі переселенці Кучурганського та Березанського округів були просто приголомшені розмірами отриманих наділів. На їх батьківщині села щільно межували одне з одним, а господар мав обробляти не більше гектара - аж тут вони отримують в 60 разів більше! “Що ми будемо робити з такою кількістю землі?” – питалися сини у батьків [26, S.45]. І хоча вже наприкінці першої чверті XIX ст. німецькі колонії почали відчувати нестачу землі і стали активно використовувати додаткові земельні угіддя, засновуючи дочірні колонії [27], це перше враження “необжитої”, “безлюдної” землі закарбувалося в свідомості

переселенців. Колоністи вважали цю землю своєю, адже вони перші зайняли її, обжили безлюдні території. Пізніше вони з подивом відкрили для себе, що хтось інший може претендувати на цей ландшафт. Так здивувався Робінзон Крузо, коли з'ясувалося, що острів, який він вважав безлюдним, який він, обживши, зробив "своїм", насправді давно є освоєним, хоча, можливо, у зовсім відмінний спосіб.

Утворення в середині XIX ст. чисельних дочірніх колоній німецькомовними колоністами внесло момент напруженості в міжетнічні відносини в регіоні. Німецькі колоністи (у першу чергу меноніти) як приватним шляхом, так і цілими громадами надзвичайно активно почали скуповувати земельні угіддя в регіоні, чим викликали неприязнь та роздратування з боку українського селянства, яке щойно реально з'явилося на російському земельному ринку в якості покупця. Звичайно, землі в регіоні в той час було достатньо, проте ажіотаж, з яким німці скуповували великі земельні площі, суттєво підвищував вартість землі. Окрім цього, "німці" часто скуповували ті наділи, які раніше українці, не маючи достатньо коштів, щоб їх придбати, брали в оренду, а тепер були позбавлені ще й цієї можливості.

Швидке збільшення німецького землеволодіння привертало до себе увагу і російських націоналістичних кіл, які бачили в німецьких колоністах "територіальних агентів конкуруючого імперського германського націоналізму" [28, р.63].

Однією з форм протесту місцевого населення проти збільшення "німецького" землеволодіння було вчинення потрав на німецьких полях. І справа була не в недбалості українських селян, які погано стежили за своєю худобою. Для ногайців або нащадків запорізьких козаків ці землі були "своїми". Ногайці, наприклад, сприймали німецькомовних поселенців як таких, які створили суттєві перешкоди для їхнього звичайного господарювання (тобто кочового скотарства) [14]. Не дуже зважали на межі приватних володінь і проїжджі чумаки [29].

Німці часто скаржилися, що потерпають від потрав, учинених на їх полях худобою, що належала їх ногайським, українським, російським, єврейським сусідам. Звичайно, німецькі колоністи були більш дисциплінованими в цьому відношенні та зазвичай з більшою повагою ставилися до приватної власності інших, проте і їм самим доводилося бути винуватцями потрав. Так, у своєму щоденнику меноніт Якоб Епп, який довгі роки був «показовим господарем» в єврейських колоніях, свідчить, що в квітні 1852 р. на шляху з Хортиці до своєї колонії в Юденплані він зупинився на землі Лошкарівки, щоб випасти коней. На нещастя меноніта, в той самий час нагодився власник тієї землі і примусив Еппа заплатити 2 рублі сріблом, і тільки тоді поїхав геть [28, р.120]. Звичайно, 2 рублі сріблом було задорогою ціною, але ж правопорушнику не годилося торгуватися.

Отже, перший парадокс співжиття німецькомовних колоністів та корінних мешканців Південної України XIX ст. полягає в тому, що хоча образ цього краю в свідомості переселенців суттєво відрізнявся від сприйняття його місцевим населенням, ми спостерігаємо принципову схожість у їх ставленні до південноукраїнської землі, південноукраїнського ландшафту. І колоністи, і українці, і ногайці вважали ці землі "своїми" і болісно реагували на спроби посягання на "їхню" власність.

Утім, відмінності у світоглядних установах, манері поведінки різних етнічних груп з природними ресурсами істотно позначилися на тактиці "обживання" ними українських чорноземів. Як влучно підмітив канадський історик Дж.Стейплз, об'єктом дослідження якого стало господарське освоєння басейну р. Молочної (1783–1861 рр.), православні, сектанти, ногайці та німецькі колоністи мали відмінні стратегії поведінки з навколишнім середовищем. Православні та ногайці сприймали його як дещо стабільне та незмінне, до чого людина має пристосовуватися. Тому ці групи населення швидше адаптувалися, проте були нездатні докорінним чином змінити свою манеру господарювання, засвоїти відмінні моделі господарської поведінки. Основна маса ногайців так і не змогла перейти до розведення племінних порід овець, залишаючись на позиціях екстенсивного кочового скотарства; провалилися і урядовий експеримент по "окультуренню ногайців" [14].

Православні селяни також проігнорували ринкову необхідність в переході до розведення овець-мериносів та не змогли повною мірою використати шанси, які надала їм селянська реформа 1861 р. Хоча вплив кріпацтва в Південній Україні був незрівнянно меншим порівняно з центральними регіонами імперії (60 % населення Південної України ніколи не були кріпаками [30]), довгі роки кріпацтва не могли не позначитися на ментальності українського селянства. Як зазначає Ю.П.Присяжнюк, "пересічний малорос" розпрощався з епохою кріпацтва, зберігши в своїй душі ідею "чорного переділу", і це є ... не тільки свідчення його неадекватної готовності до реалій пореформеної епохи, а й риса етнонаціонального менталітету українства, презентованого землеробським класом. Мова йде про глибинні пласти підсвідомого, акумульовані в усталені й напрочуд консервативні стереотипи думок та поведінки, які, незважаючи на всі зміни в тогочасному соціальному середовищі, вперто зберігали свою природу" [31, с.96]. Наводячи приклади прагнення українських селян "справедливо" поділити землю (у 1914-му році!), дослідник питає: "Невже понад 50 років інтенсивного проникнення в сільське життя товарно-грошових відносин замало, щоб людина могла засвоїти чи не основне правило капіталістичної моралі – приватна власність є священною і недоторканою" [31, с.96]. І в той час, коли німецькі колоністи вирішували проблему нестачі землі шляхом утворення дочірніх

колоній, українські селяни прагнули досягти справедливості шляхом добровільно-насиленницького перерозподілу земельних ресурсів.

Натомість сектанти (молокани та духобори) та німецькомовні переселенці сприймали оточуюче середовище як щось, що може бути змінено відповідно до людських потреб. Ці групи порівняно повільно адаптувалися [32], проте такі установки стали підґрунтям їхнього подальшого процвітання [14]. Наведемо показовий приклад такого відмінного обходження з природними ресурсами. Українці (а також росіяни, євреї, болгари) мали такий собі “прагматичний” підхід до садівництва: в основному вони вирощували тільки ті культури, плоди яких можна було спожити або продати. Німецькомовні ж колоністи не тільки висаджували на обочинах своїх вулиць “непотрібні” в господарському сенсі акації, а ще й спеціально для цього удобрювали супіщані ґрунти. Коли ж німецьких колоністів почали підселяти в єврейські колонії Юденплану в якості показових господарів [33], сталося зіткнення цих стратегій. Єврейські селяни не розуміли потреби у вирощуванні акацій та як могли опиратися цьому. Вони, наприклад, знищували садочки, які їх показові господарі розводили коло своїх будинків, щоб довести, що ґрунт для садочків зовсім не підходящий і дерева тут рости ніяк не можуть. “Хай б’є мене за те, що погано орю, сію – тут значить є вигода: більше було б хліба і значить більше грошей; але за що ж мене штрафувати, коли я не поливаю дерев або не вимітаю двору! Вай-вай! Що мені з деревця? А ще більше – яка мені користь, що буде чистий двір?” – передав бідкання колоніста-єврея поселення Новоберислав О.Афанасьєв-Чужбинський у своїх подорожніх записках [34, с.271]. Показовим є і те, що саме меноніти прославилися в насаджуванні лісів у Південній Україні і були не раз нагороджувані за це царським урядом.

Отже, другий парадокс: поставлені в приблизно однакові умови (це особливо чітко простежується на прикладі Молочанських поселень), в один і той же час різні етнічні групи спромоглися розвинути принципово відмінні стратегії “обживання” своїх територій. А оскільки ці стратегії мали своїм підґрунтям традиції, особливості світосприйняття цих груп (варто лише порівняти засудження “прагнення наживи” як “гордині” і “марнослава” в православній традиції та схвалення отримання прибутків як “доказ ласки Божої” в традиції протестантській), було б помилкою зводити причини господарчого успіху одних груп населення та помірні успіхи інших до нерівномірного розподілу пресловутих “привілеїв” та субсидій.

Стереотип 2-й. Сусіди

Досліджуючи історію контактів німецькомовних колоністів з населенням Південної України, більшість дослідників імпліцитно або напряду намагається знайти відповідь на головне питання: так у чому причина настільки великої різниці в реагуванні та відповідях німецьких та українських селян на, нібито, одні і ті самі виклики. Питання, поставлене таким чином, змушує дослідників безкінечно з’ясовувати та зважувати міру відмінності в життєвих практиках, світоглядних установках, релігійних догмах, побутових стосунках, налагодженню общинного життя тощо цих груп населення. Проте при більш глибокому дослідженні ми стикаємося з парадоксом номер три, а саме: насправді, в поведінці українських селян та німецькомовних колоністів було більше спільного, ніж відмінного. Таке спостереження дало, зокрема, привід німецькому історикові Д.Нойтацу говорити не про етнічний або конфесійний, а про селянський характер життєвих світів (Lebenswelten) населення Південної України XIX ст. Розглянемо докладніше основні критерії, за якими зазвичай порівнюють представників різних етнічних та конфесійних груп.

Характеризуючи німецькомовних колоністів, більшість дослідників традиційно відзначає їх замкнутість щодо оточуючого населення. Справді, ще сучасники повідомляли про насторожене ставлення німців до “чужаків”. “Вони [тут – колоністи колонії Грунау та інші німці] віддаляються від зближення з руськими і досі не вивчилися хоча б мало-мальськи задовільно говорити по-російськи”, – зазначав у 1884 р. вчитель Грунауського центрального училища Е.Ставракі. – “Руських (як і взагалі будь-якого іновірця) приймають надзвичайно холодно: щодо них [іновірців] вони [німці] нетовариські, обережні, недовірливі та, якщо було б можливим, і не вступали б з ними ні в які стосунки” [35, арк.4 зв.; 36].

На нашу думку, перебільшувати “ізоляціонізм” німецьких поселенців немає підстав: радше мова йде, за термінологією Е.Сміта, про “контрольовані культурні контакти” [37, с.45]: колоністи інтегрувалися в економічне життя Російської імперії, відомі факти прозелітства протестантських священників, а на середину XIX ст. в Південній Україні з’являється ціле покоління людей, які жили в змішаних (німецько-українських, німецько-російських) шлюбах. Міські німці, особливо ті, які народилися і виросли в міському російськомовному середовищі, в якості своєї рідної мови називали російську, а себе – руськими. Наприклад, відповідаючи на запитання перепису 1897 р., всі діти барона Томаса Маса (Катерина, Софія, Марія, Єлизавета та Єрнст-Роберт) назвали своєю рідною мовою російську [38, арк.7]. А німецький вчитель Вільгельм Шрайтле ще в 1877 р. в одному з приватних листів назвав своїх дітей «руськими чистісінької води» [39, S.19]. Німці окремих колоній виучувалися навіть говорити по-українськи. Так, земський статистик Юхим Павловський писав наприкінці XIX ст.

про німців Катеринославської губернії, що вони “гарно балакають з ледве помітним акцентом по-українському, інколи краще ніж самі українці” [40, с.3].

Отже, визнаючи той факт, що стосунки українців з німецькомовними колоністами мали більшій цивілізаційні перешкоди, ніж, скажімо, українсько-російські стосунки, одночасно слід зауважити, що положення про ізолюваність німецькомовних колоністів, яке продовжує побутувати в історичній літературі, є результатом перебільшених уявлень про ті соціокультурні бар’єри, які реально існували в розглядуваний час. Поширенню “міфу” про мало не фатальну ізолюваність німецьких поселенців сприяли, по-перше, самі колоністи, перш за все в особі своїх конгрегаційних лідерів, які прагнули вберегти громаду від “втручань зовнішнього світу” (особливо справедливим це твердження є по відношенню до менонітських громад, а надто таких консервативних, як Мала Община). По-друге, цьому сприяло те, що певна відмежованість німецьких громад в певний період часу (а саме, в першій половині XIX ст.) відповідала інтересам правлячих кіл царської Росії, які побоювалися, що переселенці з німецьких земель асимілюються з місцевим населенням і втратять свої провідні господарські якості.

Правильно розставити акценти при обмірковуванні питання про ізолюваність німецькомовних колоністів неможливо без урахування того факту, що для XIX ст. етнічна відчуженість була нормою як для німецького, так і для українського селянського суспільства, оскільки контрагентами колоністів (як сільських мешканців) у їх соціальних практиках були переважно українські (російські, болгарські та ін.) селяни. Українські селяни в своєму традиційному етосі мали чимало структурних рис, які так само консервували замкненість; тобто селяни-українці в межах свого життєвого простору були не набагато менше ізолюваними, ніж німці-колоністи. Ті ж німці, які з тих чи інших причин мешкали у південноукраїнських містах (незалежно від того, чи були вони приписані до міщан, чи залишалися в статусі колоніста), незрівнянно швидше адаптувалися і соціалізувалися в навколишнє етнічне середовище, ніж власне колоністи.

Отже, «ізоляціонізм» німецькомовних колоністів за своєю природою мало відрізнявся від «ізоляціонізму» українських селянських громад. Це дозволяє зробити висновок, що ізолюваність німецькомовних колоністів мала не стільки етнічну, скільки соціальну природу, і в цьому плані німецький поселенин за соціокультурними характеристиками був набагато ближчий до українського селянина, ніж до німця-підприємця або суспільного діяча, а життєві практики українських селян та німецькомовних колоністів мали набагато більше спільних, аніж відмінних рис, як то: традиціоналізм, консерватизм та відносна замкненість общинного життя, велика роль етнічної і релігійної відчуженості.

Ще одним критерієм для порівняння українських селян та німецькомовних колоністів є їх ставлення до народних прикмет, ритуалів, заговорів. Вважається, що на відміну від українських (та російських) селян, німецькі поселенці не були такими забобонними та більше поклалися на здоровий глузд, аніж на народні традиції. Проте доступні нам джерела дозволяють довести, що німецькомовні колоністи були не менш забобонними, аніж їхні українські та російські сусіди. Так, в архіві російського філолога та фольклориста Віктора Жирмунського, який у 20-х роках XX ст. займався збиранням та вивченням німецького фольклору в Україні, Криму, Закавказзі та частково в поволзьких німецьких поселеннях, є чимало свідчень про народні прикмети, заговори, якими користувалися німці-колоністи. Наприклад, вважалося поганою прикметою ввечері виносити сміття та виливати брудну воду [41, арк.3] (паралелі напрошуються самі собою). Жирмунському повідомляли, що багато колоністів ходять до татарських мулл, щоб заговорами з Корану або виготовленими муллами талісманами, які колоністи носили на спині або на грудях, захистити себе від хвороб [42, арк.3-3 зв.]. Поширеними серед колоністів були заговори від різноманітних хвороб, наговори від відьомства та чаклунства. До речі, віра у відьомство серед німецькомовних колоністів підтверджується і архівними документами. Так, візитатором римсько-католицьких церков Південного Краю Росії та Департаментом духовних справ іноземних сповідань в 1845 р. було розпочато розслідування за фактом появи “чародійок” та “шептунів” серед поселенців колонії Ейхвальд (Катеринославська губернія) [43]. Часто в німецьких колоніях практикувалися гадання, наприклад, в новорічну ніч [42, арк.15-15 зв.]. А католицький священник та один з перших істориків, який досліджував історію католицьких колоній на Півдні України, Конрад Келлер з яскравими деталями та вибагливою стилізацією переповідає зустріч одного з колоністів з Мефістофелем, причому називає конкретну дату події (4 листопада 1832 р.), наводить імена її учасників та простежує за документами їх родовід [9, S.265-268].

Більше того, навіть у ставленні до собі подібних українські селяни та німецькі колоністи виявляли схожість. Як німецькі колоністи практично не робили різниці для своїх українських та російських сусідів (які насправді мали виразно відмінні життєві практики) і називали їх усіх «руськими», так і для українських та російських селян католики, лютерани, сепаратисти, реформати, гуттерці, меноніти; шваби, голландці, гессенці були просто “німцями”. При цьому в масштабах масових або частотних дій (найом, діяльність в якості показових господарів), в яких колоністській громаді протистояли зовнішні по відношенню до колоністів сили, в свідомості колоністів формувалася стійкий образ “сусіда”, який складався з характеристик етнічної та релігійної групи, до якої належав учасник діалогу, а також його соціального стану та особистих характеристик. В такому сенсі образ “сврея-землероба” в свідомості

“німця – показового господаря” відрізнявся від образу «єврея-відкупника» у свідомості “німця-колоніста”. А от образ сезонних робітників – українців, росіян, болгар – у свідомості німецького господаря був інтегрованим, і варіювався хіба що в залежності від особистих якостей цих робітників (за критеріями витривалості, чесності тощо).

Термінологічна плутанина перекочувала і у сучасні історичні дослідження. Зарубіжні дослідники найчастіше вживають термін “*Russen*” для позначення українського, російського та болгарського населення Російської імперії. Відчуваючи недоліки такого спрощення, деякі дослідники використовують описове словосполучення “українці та росіяни” [13], не зауважуючи, втім, істотної різниці між ними. Інші дослідники намагаються бути максимально політкоректними, включаючи, наприклад, до описання історії регіону, який пізніше був колонізований німецькомовними поселенцями, рядки про “героїчне козацьке минуле” України [28, р.13; 14]. Але така данина національним почуттям українців не вичерпує проблему, а методологічні утруднення зарубіжних колег можуть бути пояснені окрім усього іншого тим, що в самій пострадянській українській історіографії існує замало праць з соціальної історії українського селянства. Для проведення порівняння життєвих світів німецьких колоністів та їх оточення іноземні історики змушені спиратися на дослідження російських вчених з соціальної історії Росії, наприклад, на широковідому працю Б.М.Миронова [44], який, проводячи демографічні обрахунки або описуючи побут “російського селянства”, в тому числі і в українських губерніях Російської імперії, часто залучає до аналізу джерела з історії та побуту українського населення, рідко про це попереджуючи, не кажучи вже про відсутність в його праці системного опису особливостей соціального життя в національних «окраїнах» імперії.

Українські ж та російські дослідники найчастіше послуговуються узагальнюючим терміном «німці-колоністи», роблячи виключення хіба що для менонітів. Але ж виділення у складі німців-колоністів різних груп є надзвичайно важливим, тому що різниця між окремими німецькими громадами була настільки ж великою, як між меншинами різної етнічної та національної приналежності, а відносини між німецькомовними колоністами різних конфесій часто були навіть антагоністичними. Тому помилковим є аналізувати перебіг тих чи інших подій в суспільстві німців “взагалі”, оскільки результати такого аналізу не відповідають реальному стану речей. Так звана “німецька меншина” формується вже на території Російської держави, і її контури починають проступати лише починаючи з кінця XIX ст., а важливим поштовхом для такої самоорганізації було і утворення об’єднаної Німеччини, і російська громадська думка, помножена на офіційну політику російського уряду по відношенню до німецькомовного населення Російської імперії, адже саме російські владні кола накинули ярлик «німці» на колишніх “баварсько-“, “вюртемберзько-“ та “прусськопідданих”. Більше того, дослідження показало, що стосунки лютеран, католиків та менонітів між собою також можна віднести до категорії міжкультурної взаємодії, рівно як і стосунки перелічених груп з поліетнічним населенням краю.

Стереотип 3-й. Влада

“Вся влада від Бога”, – за звичкою записав у 1923 р. у реєстраційній картці служителів культу в графі “Ставлення до радянської влади” Георгій Георгійович Рат, член Євангелічної лютеранської общини м. Запоріжжя [45, арк.57-57 зв.], демонструючи цим покірність перед новою владою. Втім, стосунки німецькомовних колоністів з адміністрацією Південного Краю Російської імперії були далеко не безхмарними.

З одного боку, німецькомовні поселенці, особливо меноніти, використовували найменшу нагоду, щоб засвідчити російському царському урядові свою лояльність: вони великими сумами жертвували гроші, дарували російським царям партії коней, в деяких німецьких домах поряд з іконами стояв портрет російського імператора [9; 46]. З іншого – колоністи зневажали російських чиновників за бездіяльність та “хабарництво як серед високих чинів, так і серед дрібних службовців” [47].

Здавалось би, німецькомовні колоністи, які мали власну ієрархію (від старшин та шульців до адміністрації Опікунського Комітету), повинні були розвинути відмінні паттерни стосунків з владними колами Російської імперії. Проте, як доводить наше дослідження, вони, так само як і українські селяни, будували свої стосунки із владою виходячи із суб’єктивних уявлень про «доброго царя» та власних прагматичних розрахунків. Так, через відмову менонітів нести військову службу та присягати на користь державі, незважаючи на те, що це компенсувалося відкупами у величезних обсягах та сплатою податків у подвійних обсягах, прусська влада вважала їх своїми “найгіршими підданими” та “анітрохи не жалкувала про їх еміграцію” [48]. А вже в Російській імперії меноніти консервативного толку сприймали будь-яке втручання російської влади, навіть субсидії на розвиток товарного розведення тонкорунних овець, як посягання на їх релігійну свободу [14, р.107-143].

Отже, – і тут ми маємо справу з парадоксом номер чотири, – незважаючи на різну політику, що її проводила царська адміністрація по відношенню до різних груп своїх підданих, і німецькі колоністи, і українські селяни демонстрували нормальну для людської природи двоїстість почуттів, яка позначалася, з одного боку, недовірою до владних дій (і, як результат, мала схильність до

самоуправства німецькомовних поселенців), а з іншого боку – пієтетом перед вищим начальством (прояви цього ставлення варіювалися від прагнення колоністів бути відзначеними на всіляких виставках, конкурсах до наочного прояву відданості уряду у вигляді пожертв, подарунків царській сім'ї, запевнень у лояльності). Можливо, тут ми маємо справу з таким сприйняттям дійсності, яке було притаманне і українському селянину, що реалізувалося у формулі – “чиновник – корумпований злодій, цар – уособлення справедливості”.

Висновки

В українській та зарубіжній історіографії було кілька спроб дати оцінку стосункам німецькомовного населення Південної України зі своїми сусідами. Головним пунктом їх аргументів було з'ясування того, в якій мірі етос німецьких колоністів був трансформований; простіше кажучи, такі дослідження зводилися до вимірювання ступеню асиміляції німців-колоністів. При цьому часто відсутність асиміляції німецького населення (розчинення в російському суспільстві, втрата етнічної мови і самосвідомості) трактувалася як ізолюваність німецьких колоністських спільнот.

В ході нашого дослідження ми переконалися, що протягом XIX ст. німецькі колоністи все більше втягувалися в російське суспільство, ставали безпосередніми учасниками його економічної та соціальної інфраструктури. Більше того, в громадській практиці німців-колоністів (у тому числі і менонітів) не існувало будь-яких сталих норм, які б перешкоджали контактам з іноетнічним населенням для вирішення важливих поземельних, торговельних або адміністративних питань. Важливим є те, що незважаючи на певну консервативність та закритість колоністських громад, які можна порівняти із консервативністю та закритістю громад українських та російських селян, німецькі колоністи були відкритішими нововведенням та модернізаційним впливам та набагато швидше реагували на економічні та політичні виклики часу.

Порівняльне дослідження світоглядних установок, манери спілкування з сусідами, побутових практик німецькомовних колоністів та мультиетнічного населення краю дозволяє похитнути тезу про принципову несхожість етосу німецьких колоністів та українських і російських селян, пом'якшити категоричність твердження про тотальний, майже хворобливий ізоляціонізм німців-колоністів.

Джерела та література

1. Бобылева С.И. Немецкие колонисты и их влияние на социально-экономическое развитие Юга Украины первой половины XIX века // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 1995.
2. Кулінич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті рр. XVIII ст. – 1917 р.) // Український історичний журнал. – 1990. – № 9.
3. Кулинич И.М. Они способствовали развитию Украины по пути прогресса (подвижническая деятельность выдающихся деятелей немецких колоний) // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 1995.
4. Безносос А.И. “Союз граждан голландского происхождения” и меннонитское общество Юга Украины периода первой половины 20-х годов XX века // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 1995.
5. Исмаилов М.А. Правовые аспекты немецкой колонизации Юга Украины в период царствования Екатерины II и Павла I // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 1995.
6. Безносова О.В. Позднее протестантское сектантство Юга Украины (1850–1905): Дисс... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1997.
7. Мешков Д. Меннониты и их соседи до 1871 г. // Молочна-2004: меноніти і їх сусіди (1804–2004). Міжнародна наукова конференція. Запоріжжя, 2–5 червня 2004 р. – Запоріжжя, 2004.
8. A symposium on faith and ethnicity among the Mennonite Brethren: summary and findings statement // Journal of Mennonite Studies. – 1988. – № 6.
9. Keller K. Die deutschen Kolonien in Suedrussland. – Bd. 1. – Odessa, 1905.
10. Sawatsky R.J. Mennonite ethnicity: Medium, message and mission // Journal of Mennonite Studies. – 1991. – № 9.
11. Stumpp K. Die Auswanderung aus Deutschland nach Russland in den Jahren 1763 bis 1862. – Germany, 1995.
12. Dyck H.L. Landlessness in the Old Colony: The Judenplan Experiment 1850–1880 / Friesen J. (ed.) Mennonites in Russia 1788–1988. Essays in Honor of Gerhard Lorenz. – Winnipeg, 1989.
13. Neutatz D. Die “deutsche Frage” im Schwarzmeergebiet und in Wolhynien. Politik, Wirtschaft, Mentalitäten und Alltag im Spannungsfeld von Nationalismus und Modernisierung (1856–1914). – Stuttgart, 1993.
14. Staples J. Cross-Cultural Encounters on the Ukrainian Steppe. Settling the Molochna Basin, 1783–1861. – Toronto; Buffalo; London, 2003.
15. Brandes D. Von den Zaren adoptiert. Die deutschen Kolonisten und Balkansiedler in Neurussland und Bessarabien 1751–1914. – Muenchen, 1993.
16. Eisfeld A. Die Russlanddeutschen. – München, 1992.
17. Thiessen J. Mennonitisch-Plautdeutsches Wörterbuch. – Steinbach: Hanover Steinbach Historical Society, 1960.
18. Загальна бібліографія з питань розвитку діалектів німецьких колоністів: <http://www.lib.ndsu.nodak.edu/grhc/info/bibliography/dialekt.html>

19. Загальна бібліографія філологічно-етнографічних досліджень історії німецьких колоністів в Пруссії, Російській імперії та Радянському Союзі, Канаді, Північній Америці тощо: <http://www.lib.nsd.edu.grhc/info/bibliography/dialekt2.html>
20. Kahle W., Frömmigkeit und Kirchliches Leben // Einfeld A. Die Russlandsdeutschen. – Muenchen, 1999. – Bd. 2.
21. Plett D.F. Leaders of the Mennonite Kleine Gemeinde in Russia 1812–1874. – Vol. 6. – Steinbach, Rosenort, 1993.
22. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999.
23. Lehmann H. (Hrsg.) Wege zu einer neuen Kulturgeschichte. Mit Beiträgen von Rudolf Vierhaus und Roger Chartier. – Göttingen, 1995.
24. Stricker G. (Hrsg.) Deutsche Geschichte im Osten Europas. Russland. – Berlin, 1997.
25. Головний земельний архів у Штутгарті (Hauptstaatsarchiv Stuttgart, далі HSAST). – E146/1. – Bū.1623. – L12a.
26. Bosch A., Lingor J. Entstehung, Entwicklung und Auflösung der deutschen Kolonien am Schwarzen Meer am Beispiel von Kandel 1808 bis 1944. – Stuttgart, 1990.
27. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб., 1869. – Вып. 1.
28. A Mennonite in Russia: The Diaries of Jacob D.Epp 1851–1880 / Translated and edited by Harvey L.Dyck. – Toronto; Buffalo; London, 1991.
29. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 576.
30. Zhuk S.I. Russia's lost reformation. Peasants, Millenialism and Radical Sekts in Southern Russia and Ukraine, 1830–1917. – Baltimore; London, 2004.
31. Присяжнюк Ю.П. “Емансипація” 1861 року очима пересічного хлібороба // Український селянин. – Черкаси, 2001. – Вип. 2.
32. Janssen S. Vom Zarenreich in den amerikanischen Westen: Deutsche in Russland und Russlanddeutsche in den USA 1871–1928: Die politische, sozio-ökonomische und kulturelle Adaption einer ethnischen Gruppe im Kontext zweier Staaten. – Münster, 1997.
33. Лях К.С. Інститут показових господарів серед німецьких колоністів Півдня України (друга половина XIX ст.) // Молочна 2004: меноніти і їх сусіди (1804–2004). Міжнародна наукова конференція. Запоріжжя, 2–5 червня 2004 р. – Запоріжжя, 2004.
34. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. – СПб., 1861. – Ч. 1.
35. Ставраки Э. Грунау (Описание с. Грунау, Мариупольский уезд) // Институт рукопису ННБУ ім. В.І.Вернадського. – Ф. V. – № 708.
36. Яворницький Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – К., 1995.
37. Сміт Е.Д. Національна ідентичність. – К., 1994.
38. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 1449.
39. HSAST. – J. 50. – Bū. 343.
40. Павловський Ю. Спостереження та враження земського статистика // Літературно-науковий вісник. – 1902. – Т. XVII.
41. Петербурзька філія архіву Академії Наук Російської Федерації (далі ПФААН РФ). – Ф. 1001. – Оп. 1. – Спр. 349.
42. ПФААН РФ. – Ф. 1001. – Оп. 1. – Спр. 362.
43. Російський державний історичний архів. – Ф. 383. – Оп. 8. – Спр. 7155.
44. Миронов Б.Н. Социальная история России (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – СПб., 1999. – Т. 1.
45. Державний архів Запорізької області. – Ф. 316. – Оп. 3. – Спр. 17.
46. Линдемман К.Э. Прекращение землевладения и землепользования поселян собственников. Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 года и 10, 15 июля и 19 августа 1916 года и их влияние на экономическое состояние Южной России. – М., 1917.
47. Головний земельний архів пруської культурної спадщини в Берліні, Німеччина (Hauptstaatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, далі HStA PK). – I HA, Rep 77, Tit. 226, Nr. 1, Bd. 10.
48. Про привілеї, що їх добиваються менонітські громади в Східній та Західній Пруссії та Литві, щодо безперешкодного відправлення їх релігійних служб, господарчі справи (1775–1787 pp.) // HStA PK. – II HA – Abt. 9 – Tit. CIX – Nr. 1 – Vol. I.

Summary

The problems of integration and adaptation of German speaking Colonists in the Southern Ukraine, the peculiarities of cross-cultural dialogue of the representatives of German minority and native population of the region are taken into consideration in this article. The comparative analysis of the “Lebenswelten” of German speaking Colonists and Ukrainian peasants is stressed. The reasons of similarities and differences in responses of different ethnical and confessional groups of population in the Southern Ukraine in the 19th cent. to the challenges of the time are discovered.